

Складні речення з недиференційованими типами зв'язку з семантикою пояснення дії опорного предиката в староукраїнській мові

Староукраїнська мова, реалізуючись в різних функціональних стилях, фіксує так звані перехідні складні речення, які через неоднозначність семантико-синтаксичних відношень між предикативними компонентами були визначені як речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком [3, с.295; 5, с.520]. З-поміж усіх семантико-граматичних типів поліпредикативних структур з недиференційованими типами зв'язку виділено речення із пояснювальною семантикою [1, с.19; 4, с.162 – 164]. Визначений тип пояснювальних складних речень зі структурно-семантичними ознаками недиференційованого типу синтаксичного зв'язку між компонентами утворюють складні структури, у яких пояснювальна семантика у відношеннях між компонентами реалізується через семантико-граматичну взаємодію дієслів-предикатів. При цьому зазначена взаємодія дієслівних лексем пояснюваного і пояснювального компонентів в опрацьованих конструкціях може виявлятися по-різному. Опорне дієслово-предикат препозитивного компонента, створюючи семантичне поле для пояснення, вимагає відповідності значення наступного пояснюючого компонента і таким чином передбачає його семантико-синтаксичний склад. Визначальним чинником граматичної ідентифікації складних структур цієї моделі є значеннєва відповідність предикатів: дієслово-предикат постпозитивного компонента (або і весь постпозитивний компонент) розширює, конкретизує семантичний зміст дієслова-предиката попередньої частини: *Которая (церква – М. К.), на себѣ того дознавши, могла бы была святой восточной церкви, в той же теперъ подѣ Турчиномъ напасти будучой, въ которой она была подѣ Готами, умѣти снисходити , не насмѣхатися ей съ того и потрясати, але соболѣзнувати и сострадати ... (ЗКП, с.810) ...имене мое властное итчиствое Воининъ ..... з людми и ихъ землями и зо всѣми платы и доходы*

тому Павлу Черневському записую : даю и дарую ему самому, жоне, дѣтемъ и потомкомъ его на вечныи часы. (ВГ, с.20) .....нас разгромили спячих : іних ку смерти ганебнои приправили і маетки нши розшарпали, и голцем толко нас попускали, і кони наши побравши, в Сенчу назад увійшли. (ЛРК, с.151)

Відповідно до типу семантико-синтаксичного прилягання пояснюючого компонента, тобто способу семантичної взаємодії пояснюваного препозитивного предиката з пояснювальним постпозитивним компонентом, складні речення аналізованої моделі структуруються на відповідні варіанти. Серед них виділяємо структури, у яких пояснювальні відношення між предикатами препозитивного і постпозитивного компонентів семантико-граматично співвідносяться відповідно як „поняття – уточнення” (див. перші два наведені приклади: могла умѣти снисходити – не насмѣватися и натрясати, але соболѣзновати и сострадати ; записую – даю и дарую), або ж як „загальне – конкретне” (третій приклад: разгромили – ку смерти приправили, розшарпали).

Такі конструкції в староукраїнській мові характеризуються специфічними семантико-синтаксичними ознаками, що зумовлюють їх граматичну ідентифікацію. У цьому випадку провалентна синтаксична позиція, яка „передбачає пояснюючий компонент” [1, с.19], тобто зумовлює пояснювальну семантику складного речення, створюється саме препозитивним предикатом-дієсловом. Характерно, що дієслівна лексема виражає, як правило, семантику узагальненої безпосередньої дії і може мати у препозитивному компоненті семантико-синтаксичні поширювачі, наприклад, об’єктні синтаксеми. Водночас при комунікативному членуванні препозитивної частини ремою виступає саме дієслово-предикат, а не об’єкт чи інший поширювач дії. Однак і дієслово в таких випадках є ще інформативно недостатнім – узагальненість його значення дії передбачає пояснення у постпозиції. Реалізація пояснювальної семантики зумовлюється наявністю у постпозитивному компоненті дієслів-предикатів з вираженням більш точної дії. Це дієслово-предикат, яке пояснює, уточнює узагальнену дію

препозитивного предиката, у постпозитивному компоненті також може мати семантичні поширювачі дії – вони виступають допоміжними семантико-синтаксичними засобами вираження пояснювальних відношень: *Ино мы вбачивши его ку втцу нашому, королю Казимиру, и к нам вѣрную службу, з ласки наше пожаловали его _: мы дозволили ему тот замочок збудовати в ымѣньи его оу Вортели... (AKL, с.151) Поручилис кн.#з великом Скиргайлу за Гридка за Кост#нтиновича, вын#ли его они на свои рук за побѣгъ и за все лихое... (Г-XIV, с.108)*

У конструкціях такого типу опорні пояснювані дієслова-предикати у препозитивному компоненті, виражаючи лексичну семантику узагальненої, абстрактної дії, „розширюють” свій зміст у наступній частині складного речення. При цьому комунікативне членування препозитивної частини ядром висловлювання визначає саме опорну лексему дії. Створення опорними предикатами дії провалентної синтаксичної позиції передбачає пояснення їх семантичного змісту у постпозиції. Дія предиката у препозитивному компоненті сприймається як узагальнена і визначальна. Незважаючи на наявність у таких структурах при препозитивному предикаті поширювача-об’єкта: пожаловали (его); поручилис (за Гридка), логічний наголос препозитивної фрази виділяє саме дієслово. Окрім узагальненості значення препозитивного предиката, це зумовлено ще і тим, що ці самі об’єкти препозитивної дії дублюються у постпозитивному компоненті при дієсловах-предикатах, які пояснюють семантичний зміст опорного предиката. Таким чином, саме дієслівні лексеми-предикати, а не об’єкти-поширювачі, є визначальними у реалізації пояснювальної семантики складного речення: пожаловали его – дозволили ему будовати замок; поручилис за Гридка – вын#ли его на рук.

Дієслова-предикати такого типу характеризуються валентністю, що виявляє здатність зумовлювати в реченні об’єктну з’ясувальну семантику. Однак у пояснювальних структурах цьому на заваді стоїть, як уже

зазначалось, узагальненість семантики дії предикатів і наявність при них об'єктів-поширювачів дії, які, заповнюючи собою валентність дієслова, повторюються у постпозиції при предикатах із семантикою більш конкретної і точної дії. Останні і виступають основними визначниками граматичної ідентифікації цього варіанта складних речень з безпосереднім поясненням дії опорного предиката.

Одним з граматичних факторів, що виявляють здатність зумовлювати пояснювальні відношення, є семантико-функціональна роль дієслівних предикатних синтаксем у компонентах складних речень аналізованого різновиду. Семантико-синтаксичне ядро аналізованих пояснювальних конструкцій утворюють складні речення, пояснювальна семантика яких реалізовується предикатами безпосередньої дії або процесу. Саме дія виступає визначальною дієслівною характеристикою, а сполучувальний семантико-синтаксичний потенціал таких предикатів вказує на їх центральне місце у дієслівній системі [2, с.94]. Такі дієслова, як правило, характеризуються сильною валентністю і взаємодіють з іншими синтаксичними елементами в межах речення. Зазначена здатність предикатів дії вступати у семантико-синтаксичні відношення з різними синтаксемами зумовлює вираження у складних реченнях цього типу пояснювальної семантики.

У аналізованих реченнях опорний предикат не тільки передбачає відповідну семантику складного речення, а й зумовлює структуру постпозитивної пояснювальної частини: *...щоб не ходилъ никто безъ ихъ (панів – М. К.) воли :ни у блатох, ни у чим да с# не смѣет умишати никто ... (Г-ХV, с.105) ...слугъ моихъ побил, поранил безъ даня жадное причины ,а меновите: слугу моего Яна Спасовского збил, зранил, Яна, теж слугу моего Чижовского, збил и зранил и выростка моего Хоннацкого вкрутне збил и зранил ... (АКЖ, с.93)*

Пояснювальна постпозитивна частина, що розкриває семантичний зміст опорного предиката, може виражатися складним реченням з певними внутрішніми відношеннями, в основному єднальними (щоб не ходилъ – с#

не сміет умишати ни у блатох , ни у чим; побил, поранил слугъ – збил, зранил Яна Спасовского , збил, зранил Яна Чижовского , збил и зранил выростка Хоннацкого). Об'єкти-поширювачі дії предикатів у постпозиції виступають важливим синтаксичним засобом вираження пояснювальної семантики, передбаченої препозитивним дієслівним предикатом. Водночас реалізація пояснювального граматичного значення не є обов'язковою, а певною мірою залежить від постпозитивного компонента, що зближує такі пояснювальні структури з двобічно-дворядними складними реченнями.

Для аналізованого різновиду пояснювальних конструкцій характерні випадки, коли розкриття семантичного змісту опорного дієслова-предиката забезпечується дублюванням його у постпозитивному компоненті. Повтор дієслова-предиката у наступному компоненті увиразнює пояснювальну семантику складного речення. Важливою умовою вираження пояснювальних відношень є наявність у постпозитивному компоненті при дієслові-предикаті синтаксем-поширювачів, які сприяють уточненню і конкретизації узагальненої препозитивної дії: *А зносивши, лягли спати : Височин лhgъ у хатh, и жона его ... (ДМ, с.106) ...копцы есми посыпаль : почавши wt болота Валовки напрод копец нарожныи ... сыпал. (КПС, с.81)*

На пояснювальну семантику складних речень такого типу не впливає і формальна відсутність у постпозитивному компоненті дієслівного предиката. Наявність цього дієслова-дублера семантично простежується через відповідну граматичну роль у пояснювальній частині синтаксем-поширювачів дії: *Вшак же, скоро послишали о козаках і орді, поутікали : Вишневецький – до Замостя, другії – где хто могл. (ЛЛ, с.122)*

У пояснювальних складних реченнях з дієсловами-дублерами препозитивного предиката простежуються додаткові відтінки граматичного значення, зумовлені синтаксичним оточенням предикатів. Так, наприклад, синтаксемні сполучення типу *лhgъ у хатh ; сыпаль wt болота Валовки ; (утік) до Замостя* виражають, за визначенням У. Л. Чейфа, семантику дії і

локативності [6, с.187-188], а отже, у наведених складних реченнях виражають додаткове значення місця.

Таким чином, синтаксичний зв'язок у складних реченнях з поясненням дії опорного предиката чітко виявляє граматичні ознаки підрядності і дворядності в межах гіпотаксису – відношень граматичної залежності між предикативними компонентами. З одного боку, визначальна структурно-семантична роль дієслівного предиката, фіксована позиція (постпозиція) граматично передбачуваного опорним предикатом пояснювального компонента наближує пояснювальні конструкції до підрядних з'ясувальних; водночас пояснення семантики дії опорного предиката, особливо у випадках сполучень предикатів з відповідними синтаксемами-поширювачами, накладає додаткові відтінки значення складного речення, притаманні дворядним структурам. Зокрема, аналіз структур, у яких визначальним є безпосереднє пояснення дії опорного предиката, засвідчує, що виникнення синкретичних значень складного речення зумовлюється особливостями розчленування, звуження і конкретизації узагальненої семантики препозитивного дієслова-предиката у постпозиції із вказівкою на сутність дії, спосіб її протікання. Зазначена конкретизація семантики узагальненої дії опорного предиката у реченнях першої моделі, виражаючи насамперед пояснення, передбачає вторинні значення, характерні для дворядних структур, – причиново-наслідкові, місця, способу дії, мети.

Проблема чіткої класифікації складних речень з пояснювальною семантикою, зокрема встановлення засобів вираження додаткових семантико-синтаксичних відношень між їх предикативними компонентами, залишається актуальною в історичному синтаксисі та в граматиках сучасних слов'янських мов і потребує подальших лінгвістичних досліджень.

У статті проаналізовано ознаки семантико-граматичних відношень між опорними предикатами частин складних речень з пояснювальною семантикою в староукраїнській мові, встановлено їх перехідні типи синтаксичного зв'язку в межах гіпотаксису у складному реченні.

Ключові слова: синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення, пояснювальна семантика, опорний предикат.

Список використаних джерел

- АКЖ* – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. – Житомир, 2002.
ВГ – Волинські грамоти XVI ст. – К.: Наук. думка, 1995.
Г-XIV – Українські грамоти XIV ст. – К.: Наук. думка, 1974.
Г-XV – Українські грамоти XV ст. – К.: Наук. думка, 1965.
ДМ – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1976.
ЗКП – Копистенський З. Паліодія // Русская историческая библиотека.– СПб, 1878. – Т. 4.
КПС – Книга Київського підкоморного суду (1584-1644). – К.: Наук. думка, 1991.
ЛЛ – Львівський літопис 1649р. // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970.
ЛРК – Лохвицька ратушна книга др. половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986.

Література

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови: Автореф. дис... канд. філол. наук за спец. 10.02.01 – українська мова. – Івано-Франківськ, 1996. – 24с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматика української мови. – К.: Вища шк., 1980. – 320 с.
4. Ковальчук М.П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку в збірці проповідей Іоанікія Галятовського „Ключ розуміння” // Наука і сучасність: Зб. наук. пр. Том 52. – К: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. – С. 159 – 168.
5. Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высшая шк., 1981. – 595 с.
6. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.